

قائم مقام فراهانی

زندگی و آثار

نرگس کلاکی

مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی

در سال ۱۲۲۴ ق به فرمان فتحعلی شاه راهی آذربایجان شد و اوضاع آنجا را سر و سامان داد. این امر سبب رضایت‌مندی شاه از وی گردید.^۲ این پدر بعدها سمت خود را که وزارت عباس میرزا بود به پسرش **میرزا حسن** واگذار کرد اما از آنجا که میرزا حسن در سال ۱۲۲۶ فوت کرد، قائم مقام بزرگ، پسر دیگر خود **میرزا ابوالقاسم** را که در تهران نایب وی بود و امور مربوط به نیابت سلطنت و پیشکاری آذربایجان را انجام می‌داد، از تهران خواست و به وزارت نایب السلطنه، منصوب کرد (مصاحب، ج ۲). او پس از فوت پدر، عهده‌دار وزارت مخصوص **نایب السلطنه، عباس میرزا** و در سال ۱۲۳۸ ق به لقب «قائم مقام» مفتخر شد (اعتماد السلطنه، ۱۳۵۷: ۱۱۷).

قائم مقام چندی در دفتر عباس میرزا ولیعهد، به نویسندگی اشتغال ورزید و در سفرهای جنگی با او همراه شد. او نظم و نظامی را که پدرش میرزا بزرگ آغاز کرده بود، ادامه داد و با کمک مستشاران فرانسوی و انگلیسی سپاهیان ایران را منظم کرد. همچنین، در بسیاری از جنگ‌های ایران و روس شرکت داشت.

قائم مقام تا دو سال بعد از فوت پدرش با درایت و کاردانی در خدمت عباس میرزا انجام وظیفه کرد اما دشمنان او و در صدر آنها انگلیس توانستند با توطئه سیاسی، وی را از عباس میرزا جدا کنند. در این فاصله، قائم مقام فرصتی یافت به کارهای ادبی هم بپردازد. در سال ۱۲۴۱ ق هنگامی که قائم مقام در مشهد به سر می‌برد، **فتحعلی شاه** به علت وخامت اوضاع آذربایجان، پیشخدمت خاصه خود، **فرخ خان کاشی**،

میرزا ابوالقاسم قائم مقام فراهانی، فرزند سیدالوزرا میرزا عیسی، مشهور به «میرزا بزرگ»، از سادات حسینی، در سال ۱۱۹۳ ق در «هزاوه» فراهان اراک متولد شد. اجداد وی صاحب علم بودند و سال‌ها در دربار سلاطین سلسله‌های حاکم در ایران خدمت کردند. پدر میرزا ابوالقاسم را مردی زیرک و مدبر، مقرراتی، منضبط، دل‌سوز و پاک‌دامن شمرده‌اند. او

قائم مقام فراهانی

را به عذرخواهی از قائم مقام و تقاضای اغماض از گذشته به مشهد فرستاد و او را مجدداً به تهران دعوت کرد. بعد هم با اعطای سمت های قبلی، او را به آذربایجان روانه کرد.

این دوران مصادف بود با تحریک انگلیسی ها و عوامل آنان برای شروع دوره دوم جنگ های ایران و روسیه که قائم مقام و عباس میرزا مخالف آن بودند (ساسانی، ص ۱۸). قائم مقام بعد از مدتی به خاطر توطئه انگلیسی ها دوباره به مشهد تبعید شد اما با وخیم شدن اوضاع آذربایجان، فتحعلی شاه مجدداً وی را به خدمت طلبید و با دادن نوشته ای، او را روانه آذربایجان کرد که نتیجه آن انعقاد «معاهده ترکمنچای» بود. عباس میرزا در اقدامی رسمی، میرزا ابوالقاسم فراهانی را به عنوان نماینده انتخاب کرد تا درخواست صلح را به پاسکویچ تسلیم کند (خاوری شیرازی، ۱۳۸۰، ج ۲: ۶۶۱). او در این زمان، تمام وقت در خدمت عباس میرزا بود تا اینکه او از دنیا رفت و قائم مقام، وزیر پسر وی، محمد میرزا، شد (مشیری، ۱۳۴۷: ۲۴).

گرچه دوره صدارت قائم مقام بعد از جلوس محمدشاه به تخت سلطنت آغاز می شود اما وی عملاً از هنگام فوت عباس میرزا و انتخاب محمدمیرزا به ولیعهدی، به رتق و فتق امور او مشغول بوده است. هنگام مرگ فتحعلی شاه، محمدمیرزا به همراه قائم مقام در هرات بودند که با شنیدن خبر مرگ شاه، به مشهد عقب نشینی و به تهران باز گشتند. محمدمیرزا با پشتکار قائم مقام به تخت پادشاهی نشست. محمدشاه نیز به پاس این خدمت ارزشمند، مقام صدراعظمی را به قائم مقام اعطا کرد اما وی بعد از صدراعظمی، کماکان عنوان قائم مقامی خود را حفظ کرد. محمدشاه و قائم مقام در رمضان سال ۱۲۵۰ ق از تبریز به تهران حرکت کردند و تا صفر سال ۱۲۵۱ ق (که محمدشاه قائم مقام را از

صدرات خلع و به قتل رساند) صادقانه و با کمال حسن نیت به خدمت گذاری مشغول بود. وی برای تحکیم پایه های قدرت محمدشاه زحمات فراوانی متحمل شد (آدمیت، ۱۳۵۴: ۲۰۳).

قائم مقام در دانش و فرهنگ، جایگاهی به مراتب بالاتر از دنیای سیاست دارد. وی ادیبی فاضل، منشی زبردست و شاعر بود و در نثر فارسی سبکی تازه داشت که در روانی کم نظیر است (مدرس تبریزی، ۱۳۷۴: ۲۵۴). او اولین کسی است که شیوه انشای قدیم را تغییر داد و به اختصار در آورد و الفاظ غیر مأنوس و جملات مغلق را از میان برداشت. قائم مقام بر ادبیات عرب، علم ادب، انشا، خطابه، نظم و نثر عرب و فارسی کاملاً مسلط بود.^۳

تألیفاتی از او به جا مانده اند، از جمله «منشآت» که از فایده های علمی، ادبی و تاریخی بالایی برخوردار است و حاوی مکتوبات و نوشته های اوست. از دیگر آثار وی **جلالیرنامه** است که در قالب مثنوی و فکاهی و انتقادی (انتقاد اوضاع درباریان و نقایص لشکری و کشوری) است. قائم مقام آن را به نام جلالیر (غلام خود) نظم کرده است. سایر تألیفات وی عبارت اند از «رساله جهادیه»، دیوان اشعار و رساله عروضیه (پناهی سمنانی، ۱۳۷۶: ۱۱۵۱). «فتح نامه» نخستین کتابی است که در ایران چاپ شد.^۴ این کتاب به زبان عربی و موضوع آن جنگ های ایران و روس بود و حوادث را تا زمان انعقاد عهدنامه گلستان (۱۸۱۳ م / ۱۲۲۸ هـ.ق) دربر می گرفت.

سرانجام قائم مقام در روز ۲۴ صفر سال ۱۲۵۱ ق هنگام غروب آفتاب، از طرف محمدشاه احضار و در زیرزمین کاخ گلستان به مدت پنج یا شش روز حبس شد (فلسفی، ۱۳۷۳: ۲۰۲) و در شب بیست و نهم همان ماه او را خفه کردند و جسدش را شبانه به حضرت عبدالعظیم بردند و جنب مقبره شیخ ابو الفتح رازی،

بدون غسل، به خاک سپردند. به امر شاه، فرزندان، بستگان و هوادارانش نیز دستگیر شدند. عده ای از آنها کشته و عده ای در اماکن مقدسه پناهنده شدند که اموال آنها نیز ضبط شد.^۵

پی نوشت

۱. جونز، ص ۷۶-۷۷
۲. خورموجی، ص ۱۱-۱۲
۳. نک: اعتمادالسلطنه: ۱۴۳-۱۴۴
۴. البته باید خاطر نشان کرد که مرحوم تربیت در مجله تعلیم و تربیت، اولین کتاب چاپ شده در ایران را «جهادیه» میرزا عیسی، قائم مقام بزرگ، می داند (نک: تاریخ مؤسسات تمدنی جدید در ایران، ج ۱، ص ۱۳-۲۱۱).
۵. نک: سپهر، ۲/ ۳۹-۳۷

منابع

۱. سرهاردفورد، جونز. آخرین روزهای لطفعلی خان زند. ترجمه هما ناطق. امیرکبیر. تهران. ۱۳۵۳.
۲. خورموجی، محمدجعفر، حقایق الاخبار ناصری. به کوشش حسین خدیو جم. نشر نی. تهران. چاپ دوم. ۱۳۶۳.
۳. مشیری، محمد. شرح مأموریت آجودان باشی. چاپ خانه علمی. تهران. چاپ اول. ۱۳۴۷.
۴. سپهر، محمدتقی. ناسخ التواریخ (ج ۱). امیرکبیر. تهران. چاپ اول. ۱۳۴۹.
۵. ساسانی، خان ملک. سیاستگران دوره قاجار (ج ۲). بایک. تهران. بی تا.
۶. آدمیت، فریدون. امیرکبیر و ایران. خوارزمی. تهران. چاپ چهارم. ۱۳۵۴.
۷. اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان. صدرالتواریخ. تصحیح محمدمشیری. انتشارات روزبهان. تهران. چاپ دوم. ۱۳۵۷.
۸. پناهی سمنانی، قائم مقام فراهانی. ندا. تهران. چاپ اول. ۱۳۷۶.
۹. فلسفی، بهرام. قائم مقام در آیین زمان. کتاب آفرین. تهران. چاپ اول. ۱۳۷۳.
۱۰. محبوبی اردکانی، حسین. تایخ مؤسسات تمدنی جدید در ایران. انتشارات دانشگاه تهران. تهران. ۱۳۷۶.
۱۱. مدرس تبریزی، محمدعلی. ریحانه الادب. انتشارات خیام. تهران. ۱۳۷۴.
۱۲. دایرالمعارف تشیع. مقاله فرشته خطیبی (ج ۳). ۱۳۷۶.
۱۳. لغت نامه مصاحب (ج ۲).
۱۴. براون، ادوارد. تاریخ ادبیات ایران. ترجمه بهرام مقدادی. انتشارات مروارید. تهران. ۱۳۷۵.
۱۵. خاوری شیرازی، فضل الدین عبدالنبی. تاریخ ذوالقرنین. ناصر افشارفر. تهران. ۱۳۸۰.